

Assessing the Literacy of the Quranic Place of Student-Teachers of Farhangian University

Rasoul Sharifi Najafabadi^{1*}

1. Department of Geography Education, Farhangian University, Tehran, Iran

(Received: 2022/10/08; Accepted: 2023/06/19)

Abstract

Literacy of the Quranic places is the ability to find places, describe events and express hidden instructions about places that are directly or indirectly mentioned in the Quran. The purpose of this study was to determine the level of Quranic literacy of students entering the university, in order to plan to eliminate the existing shortcomings. The statistical population of this research included all the student teachers entering september 2021 of the Department of Humanities and Social Sciences of Farhangian University of Alborz province. 191 of them were selected by stratified random sampling and by means of a researcher-made questionnaire that was valid. It has been confirmed and evaluated by professors and its reliability using Cronbach's alpha method. The results obtained, which were evaluated and analyzed in SPSS-23 software, prove that the level of the Quranic literacy of student teachers is at an optimal level, and its explanation rate is 46.6% based on the role of history, geography and sociology courses in high school. It is suggested that by holding a compensatory training course in Farhangian University, the academic level of student teachers will be improved.

Keywords: Quranic Place Literacy, National Curriculum Document, Farhangian University, Student-teachers

---

* Corresponding Author, Email: r.sharifi@cfu.ac.ir

ارزیابی سواد مکان قرآنی دانشجومعلمان ورودی دانشگاه فرهنگیان

رسول شریفی نجف‌آبادی*

استادیار، گروه آموزش جغرافیا، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۱)

چکیده

سواد مکان قرآنی، توانایی جایابی، تشریح وقایع و بیان اندرزه‌های نهفته در مورد مکان‌هایی است که در قرآن به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم به آن‌ها اشاره شده است و انتظار می‌رود که دانش‌آموختگان دبیرستان‌ها از قابلیت‌های لازم در این زمینه برخوردار باشند. هدف از انجام این پژوهش، تعیین سطح سواد مکان قرآنی دانشجویان ورودی به دانشگاه، جهت برنامه‌ریزی برای رفع کاستی‌های موجود بوده است. جامعه آماری شامل کلیه دانشجومعلمان ورودی مهر ۱۴۰۰ در گروه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه فرهنگیان استان البرز بود که ۱۹۱ نفر از آن‌ها به روش نمونه‌گیری طبقه‌ای تصادفی انتخاب و به‌واسطه پرسش‌نامه محقق ساخته‌ای که روایی آن توسط اساتید و پایایی آن به روش آلفای کرونباخ تأیید شد، مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. نتایج به‌دست‌آمده که در نرم‌افزار SPSS 23 ارزیابی و تحلیل شد، گواه آن بود که سطح سواد مکان قرآنی دانشجومعلمان در حد مطلوبی بوده و میزان تبیین آن بر اساس نقش دروس تاریخ، جغرافیا و جامعه‌شناسی دوره دبیرستان ۴۶/۶ درصد است. نظر به این که مشخص شد که کانون تمرکز آموزش‌های دوره دبیرستان بر شهر مکه و اطراف آن متمرکز بوده و با دورشدن از این محدوده به پایین‌تر از حد مورد انتظار می‌رسد؛ پیشنهاد می‌شود که تدابیری در دانشگاه فرهنگیان اندیشیده و نقص موجود برطرف شود.

واژگان کلیدی: سواد مکان قرآنی، برنامه درسی ملی، دانشگاه فرهنگیان، دانشجومعلمان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

در عموم نظام‌های آموزشی همواره این دیدگاه مطرح بوده که مطالب کتاب‌های مذهبی در قالب برنامه‌های رسمی به دانش‌آموزان آموزش داده شود. هرچند در گذشته این رویکرد در اکثر کشورهای دنیا مرسوم بوده و بخش عمده‌ای از محتوای کتاب‌های درسی مدارس به این نوع آموزش اختصاص داشته است، اما امروزه تحت تأثیر دیدگاه سکولاریسم از حجم این‌گونه محتوا در برنامه‌های آموزشی کشورهای غربی به طور چشم‌گیری کاسته شده است. با این وجود هنوز بسیاری از متخصصان آموزشی و تربیتی بر لزوم تدریس مفاهیم مذهبی در قالب کتاب‌های درسی تأکید دارند. بنیاد جان تمپلتون^۱ که مدت ۵۰ سال است که روی «پروژه سوادآموزی کتاب مقدس»^۲ در کشور ایالات متحده آمریکا فعالیت می‌کند، گزارشی را در سال ۱۹۹۹ در مورد آموزش کتاب انجیل در مدارس دولتی و خصوصی کشور آمریکا منتشر کرد که طبق آن، ۲۰ سازمان آموزشی و مذهبی (از جمله فدراسیون معلمان آمریکا^۳، انجمن ملی مدارس^۴ و انجمن آموزش ملی^۵) هم‌چنان موافق آموزش‌های مذهبی در مدارس این کشور بودند. در این گزارش آمده است که طبق نظرسنجی از معلمان، فقط یک‌چهارم دانش‌آموزان دبیرستان‌های آمریکا از اطلاعات کافی در مورد کتاب انجیل برخوردارند؛ در حالی که عموم معلمان این مدارس بر این باور بوده‌اند که سواد پایه مذهبی در مورد کتاب انجیل یک مزیت آموزشی متمایز محسوب می‌شود و اطلاع از محتوای آن برای دانش‌آموزان دبیرستان و دانشجویان دانشگاه‌ها ضروری است. همچنین، این اطلاعات برای فهم بهتر برخی از دروس مانند ادبیات و هنر لازم است (واچلین^۶، ۲۰۰۸). در کشورهای مسلمان نیز به آموزش قرآن در مدارس توجه ویژه‌ای می‌شود و در برنامه درسی رسمی بسیاری از این کشورها، آموزش قرآن و مفاهیم آن جایگاه ویژه‌ای دارد (رمضانی، ۱۳۸۵).

1. John Templeton Foundation
2. The Bible Literacy Project
3. The American Federation of teachers
4. The National School Boards Association
5. The National Education Association
6. Wachlin

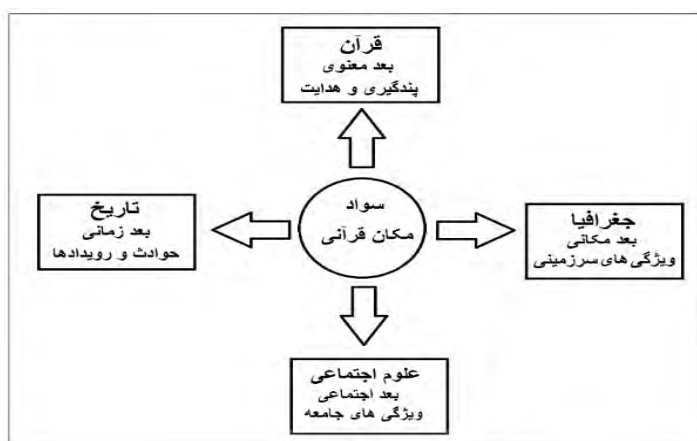
در نظام آموزشی ایران نیز آموزش قرآن همواره مورد توجه بوده و به خصوص در سند تحول آموزش و پرورش که در سال ۱۳۹۰ تدوین شده، بر محور بودن این کتاب مقدس و ارزش‌های آن تأکید شده است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰). براساس این سند، محتوای کتاب‌های درسی باید در جهت بسط و گسترش آموزه‌های قرآنی سازمان‌دهی شوند و شناخت حق تعالی و آیات الهی و علم نسبت به پدیده‌ها، روابط و قوانین جهان آفرینش و گذشته و حال جوامع بشری و به ویژه فرهنگ و تمدن اسلامی مورد توجه قرار گیرد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰). بر همین اساس، در برنامه درسی ملی حوزه‌ای تحت عنوان قرآن و عربی تعریف شده که در آن بر پرورش دانش‌آموزان در جهت توانایی قرائت قرآن، همراه با درک معانی و تدبر و انس با آن تأکید شده است (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱). در این حوزه، دانش‌آموزان باید به حدی از توانایی برسند که بتوانند ضمن قرائت صحیح و روان قرآن کریم، درک نسبی از معانی عبارات‌های ساده و پرکاربرد و تدبر در دقایق و ظرائف مفاهیم آیات را پیدا کرده و انس مستمر و دائمی با قرآن کریم پیدا کنند (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱).

در این رابطه، وکیل (۱۳۸۳) با طرح عنوان «سواد قرآنی» این مفهوم را شامل سه جزء توانایی در خواندن، درک معانی آیات و انس با قرآن کریم دانسته که بر هر فرد مسلمانی دستیابی به حداقلی از آن لازم است. اگر با دقت بیشتری در موضوع سواد قرآنی تأمل کنیم، می‌توانیم آن را به اجزای جزئی‌تری تقسیم کرده و به صورت تخصصی‌تر مورد مطالعه قرار دهیم. از جمله، چنانچه تمرکز خود را بر روی «واژه‌های مکانی» به کار رفته در قرآن قرار دهیم، می‌توانیم اصطلاحی را تحت عنوان «سواد مکان قرآنی» در زیرمجموعه «سواد قرآنی» تعریف کرده و هدف از آن را بررسی میزان اطلاع و شناخت افراد از تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیای اماکن مطرح شده در قرآن (حیطه شناختی)، توانایی یافتن این مکان‌ها روی نقشه‌های جغرافیایی (حیطه مهارتی) و همچنین، درک و فهم افراد در مورد هدف خداوند متعال از بیان این واژه‌های مکانی در قرآن کریم (حیطه نگرشی) تعیین کنیم (شکل ۱).

شکل ۱. نمودار حیطه‌های سه‌گانه سواد مکان جغرافیایی

با پذیرش این تعریف، بایستی برای درک مفاهیم مکانی به‌کاررفته در قرآن، از حوزه مطالعات اجتماعی نیز بهره بگیریم (شکل ۲). مطالعات اجتماعی حوزه‌ای است که مفاهیم خود را از تلفیق تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیا می‌گیرد و شامل آن بخش از دانش بشری است که درباره انسان و تعامل او با محیط‌های گوناگون اجتماعی، فرهنگی، طبیعی و تحولات زندگی بشر در گذشته، حال و آینده و جنبه‌های گوناگون آن (سیاسی و اقتصادی، فرهنگی و محیطی) بحث می‌کند (فلاحیان و همکاران، ۱۳۹۱). در برنامه درسی ملی نیز حوزه‌ای تحت عنوان علوم انسانی و مطالعات اجتماعی تعریف شده که در آن بر زمینه‌سازی برای رسیدن دانش‌آموزان به درک از موقعیت و فراموقعیت در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی تأکید شده است. قلمرو این حوزه شامل درک موقعیت و ابعاد آن در بعد زمان (گذشته، حال و آینده)، مکان (خانه، محله، شهر، کشور، زمین و کیهان)، عوامل طبیعی (محیط طبیعی و محیط زیست)، عوامل اجتماعی (ساختارها و نهادهای اجتماعی، هنجارها و رفتارها) و تعامل آن‌ها و درک چگونگی حاکمیت سنت‌های الهی بر زندگی انسان در طول تاریخ می‌شود (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱).

شکل ۲. جایگاه سواد مکان قرآنی در ایجاد ارتباط بین قرآن و سه زیرحوزه مطالعات اجتماعی.

باتوجه به مطالب بیان شده در مورد مفهوم سواد مکان قرآنی و اهمیتی که برنامه درسی ملی برای دو حوزه آموزش قرآن و مطالعات اجتماعی قائل شده است، انتظار می رود معلمان مدارس چنان بر مفاهیم مکان قرآنی مسلط شوند تا بتوانند ضمن تدریس دانش آموزان، پاسخگوی سؤالات و ابهامات آن ها در زمینه های مختلف علوم قرآنی و به ویژه ویژگی های تاریخی، جامعه شناسی و جغرافیایی مکان های مطرح شده در قرآن کریم بوده و به راحتی بتوانند موقعیت این مکان ها را روی نقشه های جغرافیایی نشان داده و به بیان اهداف خداوند متعال از اشاره به این مکان ها بپردازند. به این منظور، متولیان نظام تربیت معلم در دانشگاه فرهنگیان باید با بررسی سطح سواد مکان قرآنی دانشجو معلمان ورودی به دانشگاه فرهنگیان، نسبت به شناسایی و ارزیابی نقاط قوت و ضعف آن ها اقدام کرده و با برنامه ریزی و اجرای دوره های تکمیلی در طول دوره تحصیل آن ها در این دانشگاه، کاستی های موجود را جبران نموده و معلمانی را تحویل نظام آموزش و پرورش دهند که در تراز سند تحول در آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی باشند. بر اساس مطالب بیان شده، این پژوهش با هدف ارزیابی سطح سواد مکان قرآنی دانشجو معلمان ورودی به دانشگاه فرهنگیان و شناسایی نقاط قوت و ضعف موجود و تبیین نقش دروس تاریخ، جغرافیا و جامعه شناسی دوره دبیرستان در شکل گیری آن اجرا شده است. سؤالات این پژوهش به قرار زیر است:

۱. دانشجوی معلمان ورودی به گروه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه فرهنگیان در حیطه‌های سه‌گانه مکان قرآنی (شناختی، نگرشی و مهارتی) در چه سطحی قرار دارند؟
۲. دامنه اطلاعات مکان قرآنی دانشجوی معلمان ورودی به گروه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه فرهنگیان در مورد چه مکان‌هایی در حد مطلوب و در مورد چه مکان‌هایی کمتر از حد مورد انتظار است؟
۳. میزان همبستگی بین متغیر ملاک سواد مکان قرآنی دانشجوی معلمان ورودی به گروه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه فرهنگیان با متغیرهای پیش‌بین نمرات تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیای دوره دبیرستان آن‌ها در چه حدی است؟
۴. آیا سواد مکان قرآنی دانشجوی معلمان گروه علوم انسانی و اجتماعی بر اساس نمرات حاصل از دروس تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیا دوره دبیرستان آن‌ها قابل پیش‌بینی است؟

پیشینه پژوهش

قرآن کلام خداست و خدای متعال آن را با هدف رفع نقص معرفت انسان در زمینه شناخت راه زندگی و سعادت نازل کرده است. خداوند در این کتاب به زبان عقلا و طبق اصول محاوره‌ای آن‌ها سخن گفته است. زبان قرآن، واقع‌نما است، اما در آن کنایه، استعاره و مجاز نیز وجود دارد؛ به عبارت دیگر، خدای متعال برای فهماندن مقاصدی که در این آیات داشته از صناعات عقلا نیز استفاده کرده است. هر قدر مفسر بیشتر به حقایق قرآن نزدیک بوده، با زبان آن آشنا تر و سطح فهم وی بالاتر باشد، این امکان وجود دارد که نکته‌های دقیق‌تر و لطیف‌تری را از قرآن استخراج کند (مصباح یزدی، ۱۳۷۹). قرآن کریم در بطون خویش لایه‌های پنهانی دارد که هر لایه آن در گذر زمان توسط مخاطبان نسل‌های بعدی کشف می‌شود و این، جنبه‌ای از اعجاز آن است (طباطبایی امین و احمدیان، ۱۳۹۱).

بخشی از مطالب قرآن به بیان قصه‌ها اختصاص یافته که دارای اهداف متعددی چون تفکر و عبرت‌گیری (آیات ۱۱۱ سوره یوسف و ۱۷۶ سوره اعراف)، اسوه‌سازی (آیات ۴ سوره ممتحنه،

۳۰ و ۴۱ سوره ص، ۴۱ سوره مریم، ۳ سوره اسراء، ۱۱۰ سوره کهف، ۵۴ و ۵۶ سوره هود)، بیان سنت‌های الهی و فلسفه تاریخ (آیات ۴۹ سوره یونس، ۳۴ سوره انعام)، بیان وحدت ادیان (آیات ۱۶۳ نساء، ۶۷ سوره آل عمران) و روش‌های زندگی (آیه ۱۹۶ سوره شعرا) هستند (اشرفی، ۱۳۸۰). در بیان قصه‌های قرآنی به مکان‌هایی نیز اشاره شده است. با تأملی در متن آیات قرآنی مشخص می‌شود که میزان وضوح در ذکر این مکان‌ها متفاوت است. گاهی اسم معروف یک مکان به صراحت آورده شده است (مسجد الحرام و مسجد الاقصی)، گاهی نام یک مکان آورده شده، ولی در تعیین موقعیت آن اختلاف وجود دارد (کوه جودی)؛ گاهی قصه‌ای بدون اشاره به مکان آن بیان شده است (قصه حضرت ادریس (ع))، گاهی نام قومی آورده شده، بدون این‌که به شرح وقایع زندگی آن‌ها پرداخته شود (قوم تبع)، گاهی قصه به مکانی منسوب می‌شود، بدون این‌که خود قصه بیان شود (أصحاب الرّس) و گاهی قصه بدون تعیین مکان و اسم شخصیت قصه (داستان مرد مؤمن در سوره یس) بیان می‌شود (کامل، ۱۳۸۱: ۳۰). در چنین شرایطی، مترجمان و مفسران قرآن با استناد به نشانه‌ها و شواهد، به تفسیر آیات پرداخته و مکان خاصی را مصداق این آیات دانسته‌اند؛ مثلاً در مورد آیه ۳۱ سوره زخرف که بیان شده: وَقَالُوا لَوْ لَأَنزَلَ هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقُرَيْتَيْنِ عَظِيمٍ (و گفتند چرا این قرآن بر مرد بزرگی از این دو شهر نازل نشده است؟)، اغلب مفسران گفته‌اند مراد از "الْقُرَيْتَيْنِ" دو شهر مکه و طائف بوده است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۸، ۴۴۹).

در قرآن علاوه بر مکان‌های مرتبط با قصه‌ها، از مکان‌های دیگری نام برده شده (آیات ۹۶ سوره آل عمران، ۱۲ سوره طه، ۲۱ سوره مائده، ۱۸ سوره جن و ۲۱ سوره کهف) که مقدس شمرده شده و در مورد انجام برخی از اعمال خاص در آن‌ها تذکراتی داده شده است؛ از جمله در آیه ۱۹۸ سوره بقره به عرفات و مشعر الحرام و احکام فعالیت در آن‌ها اشاره شده است: لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الضَّالِّينَ (باکی نیست که در هنگام حج کسب معاش کرده و از فضل خدا روزی طلبید، پس آن گاه که از عرفات بازگشتید در مشعر ذکر خدا کنید و به یاد خدا باشید که شما را پس از آنکه به ضلالت بودید به راه هدایت آورد).

در مورد جواز تفسیر قرآن اختلاف نظرهایی وجود دارد. عده‌ای چنین تصور کرده‌اند که فهم قرآن و تفسیر آن مخصوص حضرات معصومین (س) است و هیچ‌کس دیگر حق ندارد از قرآن استفاده کند و لااقل فهم آن شخص حجت نیست. این افراد برای اثبات مدعای خود به روایت معروف «إِنَّمَا يَعْرِفُ الْقُرْآنَ مَنْ خُوِّطَ بِهِ» (قرآن را فقط کسانی می‌شناسند که مورد خطاب قرار گرفته‌اند) استناد نموده‌اند. این برداشت به نظر نادرست می‌آید؛ چرا که عموم مفسرین و علمای بزرگ از زمان ائمه اطهار (ع) تا به زمان حال و به‌ویژه کسانی چون شیخ طوسی، طبرسی، علامه طباطبایی و سایر مفسرین بزرگ، تفسیر قرآن را نه تنها مجاز می‌دانسته‌اند، بلکه آن را عبادت محسوب کرده و اساساً گاهی آن را واجب می‌شمرده‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۲۹).

در یک تقسیم‌بندی زمانی، نزول آیات قرآن را می‌توان به دو دوره تقسیم کرد. دوره اول که شامل آیات مکی می‌شوند و در سال‌های آغازین وحی نازل شده‌اند، کمتر از نام مکان‌ها استفاده شده و بیشتر به رفتارهای مردمی پرداخته شده که به سبب ظلم و شرک به بلاهایی مانند سیل، زلزله، بادهای سوزان و دیگر عذاب‌های الهی گرفتار شده‌اند (آیات ۱۱۷ آل عمران، ۱۱ سوره انبیاء، ۴۰ سوره فرقان، ۳۷ سوره عنکبوت). اما در دوره دوم که شامل آیات مدنی است، بیانات قرآن در مورد مکان‌های جغرافیایی شکل ملموس‌تری می‌یابد و از شهرها و مناطق متفاوتی مانند صفا و مروه، مدینه، مکه، طائف، حنین، بدر، مسجدالاقصی، روم و طور سینا نام برده می‌شود.

پژوهشگران قرآنی، از ابعاد دیگری نیز تقسیم‌بندی‌هایی را در مورد مکان‌های قرآنی انجام داده‌اند. حری (۱۳۸۸) مکان‌های ذکر شده در قرآن را به دو نوع واقعی و غیبی تقسیم کرده است. مکان‌های واقعی مکان‌هایی هستند که حوادث قصه‌های قرآن در آن‌ها رخ داده و مطابق با اصول دنیای ناسوتی هستند و یا اینکه کشفیات باستان‌شناسی شواهدی دال بر وجود چنین مکان‌هایی ارائه داده است. سرگذشت پیامبران یا افراد واقعی و تاریخی ذکر شده در قصص قرآنی مانند حضرت یوسف (ع) که مکان کلی داستان زندگی او در سرزمین‌های کنعان و مصر رخ داده از این گونه‌اند. دسته دوم، مکان‌ها غیبی هستند که به صحنه‌های جهان آخرت اشاره می‌کنند. کامل (۱۳۸۱) نیز در مقاله‌ای تحت عنوان «درآمدی بر جغرافیای قصص قرآنی» با بررسی سیر تاریخی

مکان‌های قصص قرآنی، آن‌ها را به دو بخش متمایز تفکیک کرده است: بخش اول داستان‌های قبل از طوفان نوح (ع) که شامل قصص حضرت آدم (ع)، ادریس (ع) و نوح (ع) می‌شوند و در مورد آن‌ها به جز «جودی» ذکری از مکان به میان نیامده و محل آن نیز همواره مورد مناقشه بوده است. بخش دوم شامل مکان‌های بعد از طوفان نوح (ع)؛ از هود (ع) تا حضرت محمد (ص) می‌شود که این مجموعه خود در سه حلقه قرار می‌گیرند: حلقه مرکزی که در آن مکان‌های مقدسی مانند کعبه، مقام ابراهیم (ع)، حجر اسماعیل (ع)، صفا و مروه، عرفات و مشعر الحرام قرار داشته و در چارچوبه‌ای از عرفات تا کعبه قرار دارند و بین آن‌ها و مناسک حج و قصص ابراهیم (ع)، اسماعیل (ع) و محمد (ص) ارتباط محکمی وجود دارد. حلقه میانی که در اطراف منطقه مرکزی قرار گرفته و شهر مدینه و اطراف آن را شامل می‌شود که وقایع و غزوات متعددی در آن رخ داده و خداوند در قرآن به ذکر پاره‌ای از این وقایع عبرت‌انگیز پرداخته است. حلقه سوم که در خارج از شعاع ۱۲۰۰ کیلومتری بیت‌الحرام قرار گرفته و شامل یمن، عراق، شام و مصر می‌شود، شامل بیش‌ترین داستان‌های قرآنی پیامبران الهی از جمله ابراهیم (ع)، یعقوب (ع)، موسی (ع)، عیسی (ع) هستند که هر یک از آن‌ها نیز می‌تواند وسیله‌ای برای تأمل، تفکر و عبرت‌گیری باشد. حد خارجی حلقه سوم، از شمال شرق دریای مدیترانه شروع شده و تا خلیج فارس و اقیانوس هند امتداد می‌یابد. مرز غربی نیز از مصر شروع شده و تا جنوب شبه جزیره عربستان و دریای سرخ را شامل می‌شود. در طول تاریخ همواره بین این حلقه‌های سه‌گانه مکانی ارتباط وجود داشته است. مهاجرت حضرت ابراهیم (ع) به مکه و تولد حضرت اسماعیل (ع) در این مکان، حمله سپاه ابرهه از یمن به مکه و... نمونه‌هایی از ارتباط بین این حلقه‌های مکانی در طول تاریخ است.

برای تفسیر آیات و گسترش فهم از اماکن قرآنی می‌توان از علوم مختلفی کمک گرفت که از جمله آن‌ها علم تاریخ است (مصباح یزدی، ۱۳۷۹: ۳۱). علم جغرافیا نیز چنین قابلیت دارد؛ به طوری که علامه طباطبایی (ره) در تفسیر آیات زیادی از قرآن کریم و از جمله برای بررسی ویژگی‌های سرزمین قوم عاد و وضعیت جغرافیایی غار اصحاب کهف از این علم مدد جسته است (طباطبایی امین و احمدیان، ۱۳۹۱). علم جامعه‌شناسی که به اجتماع و روابط بین افراد در جامعه و

بررسی تعصبات و تبعیض‌های قومی و خانوادگی می‌پردازد نیز در این رابطه راهگشا است (بختیاری، ۱۳۸۱: ۱۲). با تأملی بر کتاب‌های تفاسیر قرآن که در طی سالیان گذشته به نگارش درآمده‌اند، می‌توان اینگونه استنباط کرد که بسیاری از مؤلفان در جهت ایجاد پیوند بین آیات قرآنی و دستاوردهای علوم تاریخ، جغرافی و جامعه‌شناسی در توضیح و تفسیر ویژگی‌ها و وقایع مکان‌های ذکر شده در قرآن تلاش کرده‌اند؛ چنانچه علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، مکارم شیرازی در تفسیر نمونه، قرائتی در تفسیر نور، یعقوبی در البلدان، مقدسی در احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، یاقوت حموی در معجم البلدان، ابوالفدا در تقویم البلدان و حمداله مستوفی در نزهة القلوب به بحث‌هایی در این زمینه‌ها پرداخته‌اند (زمانی، ۱۳۸۵).

علاوه بر کتب تفسیر قرآن در کتاب‌های دیگری نیز به‌طور ویژه به این ارتباطات توجه شده است. عبدالله المغلوث (۱۴۳۶ ه.ق) با تألیف کتاب «أطلس الأماكن فی القرآن الکریم» و فتحی فوزی (۱۴۲۷ ه.ق) نیز با انتشار مجموعه کتاب‌های «سلسله القصص الاماکن التي ذکرت فی القرآن» به معرفی مکان‌های قرآنی و ویژگی‌های تاریخی، جامعه‌شناسی و جغرافیایی آن‌ها با استفاده از نقشه‌های جغرافیایی پرداخته‌اند. در ایران نیز بی‌آزار شیرازی (۱۳۹۳) کتاب «باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن» و آستان قدس رضوی (۱۳۸۸) نیز ترجمه کتاب «اطلس جغرافیایی قرآن مجید» تألیف ابوخلیل شوقی را ترجمه و منتشر کرده‌اند. در این زمینه مقالاتی نیز در مجلات معتبر به قلم پژوهشگران منتشر شده است. باقرزاده فلاح و همکاران (۱۳۹۷) مقاله‌ای به بررسی اختلاف‌نظرهای قرآن‌پژوهان و مفسران در مورد موقعیت جغرافیایی «مدین شعیب» و پروین، مهدوی‌راد و شجاعی (۱۳۹۷) به مقایسه تطبیقی در مورد طوفان نوح در تورات و قرآن اقدام کرده‌اند. طباطبایی امین و افسر دین (۱۳۹۳) نیز مطالعه‌ای را در مورد سوره روم و مفاهیم جغرافیایی، تاریخی و جامعه‌شناسی مطرح‌شده در آن انجام داده‌اند.

ارزیابی «سواد مکانی» از پیشینه غنی برخوردار است. انجمن ملی جغرافیایی ایالات متحده

آمریکا^۱ در سال ۱۹۸۸ یک مطالعه بین‌المللی برای تشخیص میزان سواد مکانی افراد ۱۸ تا ۲۴ سال این کشور و مقایسه آن با ۸ کشور ژاپن، فرانسه، جمهوری فدرال آلمان، انگلستان، سوئد، ایتالیا، کانادا و مکزیک انجام داد. نتایج این مطالعه نشان داد که ۱۴ درصد از جوانان آمریکایی حتی نتوانسته بودند موقعیت کشور خودشان را روی نقشه جهان تعیین کنند (شایان، ۱۳۶۸). براساس نتایج این پژوهش، در سال‌های بعد تغییراتی در شیوه آموزش مدارس آمریکا اعمال شد که تا حدود زیادی مؤثر واقع شد (انجمن ملی جغرافیایی ایالات متحده آمریکا، ۲۰۰۲). در مطالعه دیگری که در کشور ترکیه صورت گرفت، مشخص شد که ۱۸ درصد از دانشجویان ترکیه نتوانسته‌اند موقعیت این کشور را روی نقشه جهان تشخیص دهند (دیکمنلی^۲، ۲۰۱۴).

«سواد مکان مذهبی^۳» زیرحوزه‌ای از سواد مکانی است که به بررسی میزان اطلاع افراد در مورد مکان‌های مذهبی می‌پردازد. پژوهشگران ایرانی طی سالیان اخیر به مطالعه در مورد سواد قرآنی توجه ویژه‌ای نشان داده‌اند. حسین‌بر، مدرس و سپاهیان (۱۳۹۲) در مقاله‌ای به بررسی جایگاه سواد قرآنی در سند تحول بنیادین و برنامه درسی ملی پرداخته و به این جمع‌بندی رسیدند که این موضوع از ارکان مهم و محوری این سند بوده است. سهرابی و همکاران (۱۳۹۵) میزان اثر بخشی طرح سراسری حفظ قرآن کریم در ارتقای سواد قرآنی کارکنان ناجا را مورد بررسی قرار داده و دریافتند که بین نمرات آزمون شفاهی و آزمون ترجمه شرکت‌کنندگان رابطه مثبت و بین نمره آزمون و سنوات خدمتی، تحصیلات و درجه نظامی شرکت‌کنندگان رابطه منفی وجود داشته است. فیضی و رئوفی (۱۳۹۵) به بررسی سواد قرآنی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی تبریز پرداخته و سطح سواد قرآنی بیش از ۸۰ درصد دانشجویان را در حد قابل قبول دانسته و میزان تسلط آن‌ها را به ترتیب در زیر حوزه‌های سواد روان‌خوانی ۳۵ درصد، مفاهیم و تفسیر قرآن ۲۳ درصد، ترجمه ۱۳ درصد، صوت و لحن ۱۲ درصد و تجوید ۵ درصد ارزیابی کردند.

---

1. National Geographic of USA
2. Dikmenli
3. Literacy of religious places

اله‌کرمی و همکاران (۱۳۹۶) با هدف بررسی تأثیر آموزش‌های چندرسانه‌ای تعاملی بر سطح سواد قرآنی دانش‌آموزان مطالعه‌ای به روش شبه‌آزمایشی انجام دادند که در آن، گروه آزمایش با چندرسانه‌ای تعاملی آموزش دیدند. نتایج نشان داد نمرات درک معانی و تدبر قرآن در گروه آزمایش افزایش داشته و تفاوت دو گروه معنادار بوده است؛ ولی تفاوتی در نمرات روخوانی قرآن دانش‌آموزان دو گروه دیده نشد. یوسفی و همکاران (۱۴۰۰) نیز به مطالعه راه‌کارهایی جهت ارتقای سواد قرآنی دانش‌آموزان پایه اول ابتدایی در فضای مجازی پرداخته و دریافته‌اند راه‌کارهایی مانند تلفیق درس قرآن با دروس دیگر، استفاده از روش‌های نوین و خلاق تدریس و تشویق می‌تواند در پیشرفت فراگیران تأثیر داشته باشد.

روش پژوهش

تحقیق حاضر، از نظر هدف، کاربردی بوده و برای گردآوری اطلاعات از روش میدانی و جهت تحلیل آن از شیوه توصیفی و استنباطی استفاده شده است. جامعه آماری شامل کلیه دانشجومعلم‌ان ورودی مهرماه سال ۱۴۰۰ گروه علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه فرهنگیان استان البرز بودند که در دو پردیس دخترانه و پسرانه به تحصیل اشتغال داشته و آمار آن‌ها ۳۷۹ نفر (۱۸۳ نفر زن و ۱۹۶ نفر مرد) برآورد شده است. حجم نمونه با توجه به جدول کرجسی و مورگان ۱۹۱ نفر تعیین شد. روش نمونه‌گیری طبقه‌ای تصادفی بوده؛ به طوری که در هرکدام از پردیس‌ها به تناسب جمعیت آن‌ها پرسش‌نامه‌هایی به صورت تصادفی در بین دانشجومعلم‌ان توزیع شد.

برای تهیه پرسش‌نامه، در مرحله کتابخانه‌ای، متن قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفته و واژه‌های مکانی که به طور مشخص به مکان خاصی از کره زمین اختصاص داشتند، ثبت شدند. هم‌چنین با مراجعه به تفاسیر، کتاب‌ها و مقالات مرتبط، ضمن بررسی و تطابق نظرات مؤلفان، سایر مکان‌هایی که به نوعی در آیات قرآنی مورد اشاره قرار گرفته بودند نیز استخراج شدند. برای هر یک از این مکان‌ها، نکات مهمی که انتظار می‌رفت دانش‌آموخته دبیرستانی هنگام قرائت قرآن و ترجمه آن در

حیطه شناختی بدانند و یا در حیطه نگرش به درک آن برسند، نیز تعیین و در مقابل هر مکان نوشته شد. سپس برای هر مکان ۳ سؤال در سه حیطه شناختی، نگرشی و مهارتی طرح شد. سؤالات مربوط به حیطه‌های شناختی و نگرشی مربوط به هر مکان به صورت تستی چهارجوابی بود که پاسخ‌دهندگان باید یکی از ۴ گزینه را انتخاب می‌کردند، اما در مورد حیطه مهارتی، انتظار این بود که شرکت‌کنندگان بتوانند مکان مورد نظر را بر روی نقشه جغرافیایی تعیین کنند.

در مرحله بعد، گروهی تخصصی از استادان معارف اسلامی، تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیا تشکیل شده و اسامی مکان‌ها و سؤالات تنظیم شده را مورد بررسی قرار دادند. این صاحب‌نظران واژه‌های مکانی مانند ارم، رود اردن، کوه جودی، مجمع‌البحرین و وادی نمل را به دلیل اینکه بر روی مکان قرارگرفتن آن‌ها توافق وجود نداشت، حذف و چند مورد از گزینه‌های شناختی و نگرشی پرسش‌نامه را نیز اصلاح کردند تا در نهایت بر تعداد ۳۳ مکان قرآنی و گویه‌های شناختی، نگرشی و مهارتی مرتبط با آن‌ها توافق و پرسش‌نامه نهایی ۹۹ سؤالی تنظیم شد. برای بررسی پایایی آزمون از روش آلفای کرونباخ استفاده شد که نتیجه آن به مقدار ۰/۸۷ به دست آمده و مورد قبول واقع شد.

در مرحله اجرای آزمون، یک پرسش‌نامه به همراه یک جلد قرآن دارای ترجمه در اختیار هر دانشجومعلم قرار داده شد تا با استفاده از آن، به سؤالات پاسخ دهد. پس از انجام آزمون نیز، پاسخ‌های هر دانشجومعلم مورد ارزیابی قرار گرفته و نمرات به دست آمده به نرم‌افزار منتقل و تحلیل شد. در تحلیل پاسخ‌ها، از روش محاسبه تعداد فراوانی پاسخ‌های صحیح و تبدیل آن به درصد استفاده شد که نتایج به دست آمده در ۵ زیرمجموعه سواد مکانی قرآنی بسیار ضعیف (۰ تا ۲۰ درصد)، ضعیف (۲۰ تا ۴۰ درصد)، متوسط (۴۰ تا ۶۰ درصد)، خوب (۶۰ تا ۸۰ درصد) و عالی (۸۰ تا ۱۰۰ درصد) طبقه‌بندی شده و روی نقشه جغرافیایی نمایش داده شد.

از آنجایی که این دانشجومعلمان به تازگی وارد دانشگاه فرهنگیان بودند و بخشی از سواد مکان قرآنی آن‌ها حاصل آموزشی بود که در طول سال‌های قبل در رشته علوم انسانی دوره دبیرستان و از

محتوای کتاب‌های تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیا کسب کرده بودند، جهت تعیین میزان ارتباط بین نتایج حاصل از یافته‌های این تحقیق با دروس ذکر شده، از روش همبستگی بین نمرات این آزمون و میانگین نمرات آزمون‌های پایانی دروس تاریخ، جغرافیا و جامعه‌شناسی دوره دوم دبیرستان استفاده شد. در ادامه، با انجام رگرسیون، میزان تبیین متغیر سواد مکان قرآنی بر اساس نمرات این دروس مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌های پژوهش

دانشجومعلم‌ان شرکت‌کننده در این پژوهش ۱۹۱ نفر بود که ۴۸ نفر زن و ۵۲ نفر مرد بودند. سن ۷۳ درصد از افراد در بازه ۱۸ تا ۱۹ سال و ۲۱ درصد، در بازه ۱۹ تا ۲۰ سال قرار داشت. به ترتیب ۴۱ درصد از دانشجومعلم‌ان در رشته آموزش جغرافیا، ۳۱ درصد در رشته آموزش تاریخ و ۲۸ درصد در رشته علوم اجتماعی مشغول به تحصیل بودند.

بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از پرسش‌نامه که بر مبنای فراوانی پاسخ‌های صحیح سؤالات چهارگزینه‌ای و مکان‌یابی روی نقشه مورد ارزیابی قرار گرفت، میانگین سواد مکان قرآنی دانشجومعلم‌ان در حیطه شناختی ۶۱/۲ درصد، در حیطه مهارتی ۵۶/۲ درصد، در حیطه نگرشی ۷۳/۷ درصد و در مجموع ۶۱/۱ درصد برآورد شد. بنابراین، از آنجایی که میانگین کلی سواد مکان قرآنی دانشجومعلم‌ان ورودی جدید رشته‌های گروه مطالعات اجتماعی دانشگاه فرهنگیان در حیطه‌های سه‌گانه مکان قرآنی بالاتر از ۶۰ درصد به دست آمد، در سطح مطلوب ارزیابی شد.

سواد مکان قرآنی دانشجومعلم‌ان به ترتیب در مورد ۱۲ مکان کعبه (بیت‌الحرام یا بیت عتیق)، مکه، مسجدالحرام، صفا، مروه، مصر، مسجدالاقصی، مقام ابراهیم (ع)، رود نیل، احد و روم در حد بسیار خوب؛ در مورد مکان‌های غار ثور، کهف، کنعان، مشعرالحرام، بدر، مسجد ضرار، طائف، حنین و بابل در حد خوب؛ در مورد کوه طور در حد متوسط و در مورد حجر (مدائن صالح)، حران، سبا، ایله، ایکه، نجران، موتفکات، مدین و انطاکیه در حد ضعیف برآورد شد. به‌عبارت‌دیگر،

این گونه استنباط شد که عموم دانشجومعلم‌ان در مورد ۲۳ مکان قرآنی شناخت خوبی داشته و هدف از اشاره قرآن به این مکان‌ها را نیز می‌دانسته و قادر بودند که این مکان‌ها را روی نقشه جغرافیایی پیدا کنند (مقادیر سواد مکان قرآنی بالاتر از ۴۷ درصد و در حد عالی و خوب و متوسط). اما در مورد ۱۰ مکان قرآنی دیگر، سطح سواد مکان قرآنی آن‌ها ضعیف تا بسیار ضعیف بوده، به گونه‌ای که اطلاعات کمی در مورد این مکان‌ها داشته و به ندرت قادر به مشخص کردن آن‌ها بر روی نقشه جغرافیایی بودند. نکته قابل تأمل در مورد اخیر این بود که با وجود اینکه دانشجومعلم‌ان از شناخت و مهارت کافی در مورد این ۱۰ مکان اخیر برخوردار نبودند، اما در حیطه نگرش (فهم منظور قرآن از اشاره به این اماکن) امتیاز خوبی به دست آوردند که این موضوع نشان‌دهنده آن است که افراد با حداقل شناخت از مکان‌های قرآنی نیز تا حدود زیادی می‌توانند موفق به درک منظور آیات از اشاره به مکان‌ها شوند (جدول ۱).

جدول ۱. رتبه‌بندی سواد مکان قرآنی دانشجومعلم‌ان در مورد ۳۳ واژه مکانی ذکر شده در قرآن کریم

ردیف	موضوع	پاسخ‌های صحیح در هر حیطه				ردیف	موضوع	پاسخ‌های صحیح در هر حیطه			
		حیطه	تعداد صحیح	درصد صحیح	سواد مکان قرآنی			حیطه	تعداد صحیح	درصد صحیح	سواد مکان قرآنی
۱	کعبه (بیت‌الحرام) (بیت‌العتیق)	شناخت	۱۹۱	۱۰۰	۱۸	بدر	شناخت	۱۲۸	۶۷/۰	۷۴/۱	
		مهارت	۱۸۵	۹۶/۸			مهارت	۱۳۳	۶۹/۶		
		نگرش	۱۹۱	۱۰۰			نگرش	۱۶۴	۸۵/۸		
۲	مکه (بکه)	شناخت	۱۹۱	۱۰۰	۱۹	مسجد ضرار	شناخت	۱۳۰	۶۸/۱	۶۷/۹	
		مهارت	۱۸۵	۹۶/۸			مهارت	۱۱۲	۵۸/۶		
		نگرش	۱۸۹	۹۸/۹			نگرش	۱۴۷	۷۶/۹		
۳	مدینه (مدینه النبی) (یشرب)	شناخت	۱۸۷	۹۷/۹	۲۰	طائف	شناخت	۱۳۵	۶۵/۴	۶۲/۱	
		مهارت	۱۸۳	۹۵/۸			مهارت	۱۰۷	۵۶/۰		
		نگرش	۱۸۶	۹۷/۴			نگرش	۱۲۴	۶۴/۹		

۶۱/۸	۵۳/۴ ۵۱/۳ ۸۰/۶	۱۰۲ ۹۸ ۱۵۴	شناخت مهارت نگرش	حنین	۲۱	۹۵/۳ ۹۳/۷ ۹۶/۸	۱۸۲ ۱۷۹ ۱۸۵	شناخت مهارت نگرش	مسجدالحرام	۴
۶۱/۶	۶۰/۲ ۶۵/۹ ۵۸/۶	۱۱۵ ۱۲۶ ۱۱۲	شناخت مهارت نگرش	بابل	۲۲	۹۴/۲ ۹۱/۶ ۹۵/۳	۱۸۰ ۱۷۵ ۱۸۲	شناخت مهارت نگرش	صفا	۵
۴۷/۸	۳۷/۲ ۳۱/۴ ۷۴/۹	۷۱ ۶۰ ۱۴۳	شناخت مهارت نگرش	طور	۲۳	۹۳/۷ ۹۱/۶ ۹۴/۸	۱۷۹ ۱۷۵ ۱۸۱	شناخت مهارت نگرش	مروه	۶
۳۲/۲	۱۸/۸ ۱۵/۷ ۵۹/۱	۳۶ ۳۰ ۱۱۳	شناخت مهارت نگرش	حجر (مدائن صالح)	۲۴	۹۶/۳ ۹۷/۴ ۸۵/۹	۱۸۴ ۱۸۶ ۱۶۴	شناخت مهارت نگرش	مصر	۷
۳۰/۲	۱۹/۴ ۱۲/۶ ۵۸/۶	۳۷ ۲۴ ۱۲۲	شناخت مهارت نگرش	حران	۲۵	۹۲/۷ ۹۴/۲ ۹۲/۱	۱۷۷ ۱۸۰ ۱۷۶	شناخت مهارت نگرش	مسجد الاقصى	۸
۳۰/۲	۲۳/۶ ۲۱/۴ ۴۵/۵	۴۵ ۴۱ ۸۷	شناخت مهارت نگرش	سبیا	۲۶	۹۱/۶ ۹۵/۳ ۹۰/۰	۱۷۵ ۱۸۲ ۱۷۲	شناخت مهارت نگرش	مقام ابراهیم(ع)	۹
۲۶/۵	۲۱/۵ ۱۱/۵ ۴۶/۶	۴۱ ۲۳ ۸۹	شناخت مهارت نگرش	ایله	۲۷	۹۰/۶ ۹۱/۶ ۸۹/۵	۱۷۳ ۱۷۵ ۱۷۱	شناخت مهارت نگرش	رود نیل	۱۰
۲۵/۵	۹/۹ ۱۳/۱ ۵۳/۴	۱۹ ۲۵ ۱۰۲	شناخت مهارت نگرش	ایکه	۲۸	۹۱/۶ ۸۷/۷ ۹۲/۷	۱۷۵ ۱۵۱ ۱۷۷	شناخت مهارت نگرش	احد	۱۱
۲۴/۹	۱۹/۴ ۱۴/۶ ۴۰/۸	۳۷ ۲۸ ۷۸	شناخت مهارت نگرش	نجران (اخدود)	۲۹	۸۴/۳ ۸۲/۷ ۸۲/۲	۱۶۱ ۱۵۸ ۱۵۷	شناخت مهارت نگرش	روم	۱۲

۲۳/۶	۱۴/۱ ۱۲/۵ ۴۴/۳	۲۷ ۲۴ ۸۵	شناخت مهارت نگرش	موتفکات (سدوم)	۳۰	۷۹/۵	۷۹/۰ ۶۶/۴ ۹۳/۱	۱۵۱ ۱۲۷ ۱۷۸	شناخت مهارت نگرش	غار ثور	۱۳
۲۰/۷	۱۱/۰ ۱۴/۶ ۳۶/۶	۲۱ ۲۸ ۷۰	شناخت مهارت نگرش	احقاف	۳۱	۷۷/۸	۹۱/۱ ۵۸/۶ ۸۳/۷	۱۷۴ ۱۱۲ ۱۶۵	شناخت مهارت نگرش	کهف	۱۴
۲۰/۱	۱۳/۶ ۱۴/۱ ۳۲/۴	۲۹ ۲۷ ۶۲	شناخت مهارت نگرش	مدین	۳۲	۷۵/۰	۷۴/۳ ۵۹/۱ ۹۱/۶	۱۴۲ ۱۱۳ ۱۷۵	شناخت مهارت نگرش	کنعان	۱۵
۱۴/۶	۱۳/۱ ۱۱/۰ ۱۹/۹	۲۵ ۲۱ ۳۸	شناخت مهارت نگرش	انطاکیه	۳۳	۷۴/۷	۷۳/۴ ۶۹/۱ ۸۱/۷	۱۴۱ ۱۳۲ ۱۵۶	شناخت مهارت نگرش	مشعرالحرام	۱۶
۶۱/۱	۶۱/۲ ۵۶/۲ ۷۳/۷	۱۱۷ ۱۰۷ ۱۴۱	شناخت مهارت نگرش	میانگین		۷۴/۵	۷۲/۲ ۶۹/۱ ۸۲/۲	۱۳۸ ۱۳۲ ۱۵۷	شناخت مهارت نگرش	عرفات	۱۷

در شکل ۱، وضعیت سواد مکان قرآنی دانشجومعلمان (میانگین سه حیطه شناختی، مهارتی و نگرشی) بر روی نقشه جغرافیایی نمایش داده شده است. همانطور که مشاهده می‌شود، سواد مکان قرآنی دانشجومعلمان بر شهرهای مکه و مدینه و اطراف آن متمرکز بوده و با فاصله گرفتن از این شهرها، سواد مکان قرآنی دانشجومعلمان به سرعت کاهش می‌یابد. البته مواردی مانند مسجدالاقصی، مصر، نیل و روم مستثنی بوده‌اند.

شکل ۱. نمایش سطح سواد مکان قرآنی دانشجومعلمیان بر روی نقشه جغرافیایی

از آنجایی که دانشجومعلمیان مشارکت‌کننده در این تحقیق به تازگی وارد دانشگاه فرهنگیان شده بودند و نتایج حاصل از آزمون سواد مکان قرآنی آنها به‌طور عمده می‌توانست حاصل از تحصیل در دوره دبیرستان و به‌خصوص دروس تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیا باشد، به بررسی سؤال سوم در این زمینه پرداخته شد. در این رابطه، میانگین و انحراف معیار به ترتیب برای سواد مکان قرآنی دانشجومعلمیان ۶۱/۱۲ و ۱۱/۸۴؛ درس تاریخ ۱۷/۰۶ و ۲/۷۷؛ درس جغرافیا ۱۶/۳۸ و ۲/۳۹ و جامعه‌شناسی ۱۶/۲۶ و ۳/۱۲ به دست آمد (جدول ۲).

جدول ۲. آماره‌های توصیفی پژوهش

متغیر	میانگین	انحراف معیار
سواد مکانی قرآنی	۶۱/۱۲	۱۱/۸۴
تاریخ	۱۷/۰۶	۲/۷۷
جغرافیا	۱۶/۳۸	۲/۳۹
جامعه‌شناسی	۱۶/۲۶	۳/۱۲

به منظور تحلیل رابطه بین متغیرها، نرمال بودن داده‌ها با استفاده از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف مورد بررسی قرار گرفت. همان‌طور که در جدول ۴ مشاهده می‌شود، سطح معناداری متغیرهای پژوهش کمتر از ۰/۰۵ است، بنابراین بر اساس این آزمون داده‌ها نرمال نمی‌باشند؛ ولی باتوجه به ضرایب چولگی و کشیدگی که در بازه (۳+ و ۳-) قرار دارند و مقدار خطای استاندارد ضرایب چولگی و کشیدگی که در بازه (۲+ و ۲-) قرار گرفته و همچنین طبق قضیه حد مرکزی که چنانچه حجم نمونه آماری بالا رود (بالای ۳۰ نفر) توزیع داده‌های آن متغیر به توزیع نرمال نزدیک‌تر خواهد شد، می‌توان نتیجه گرفت که داده‌های پژوهش دارای توزیع نرمال هستند (جدول ۳).

جدول ۳. نتایج آزمون نرمال بودن داده‌ها

نتیجه	طبق قضیه حد مرکزی	آزمون کولموگراف اسمیرنوف		کشیدگی		چولگی		متغیرهای مورد مطالعه
		سطح معناداری	مقدار آماره	خطای استاندارد	ضریب کشیدگی	خطای استاندارد	ضریب چولگی	
نرمال	بالای ۳۰	۰/۰۰۲	۰/۱۴	۰/۳۰	۳/۴۲	۰/۱۵	-۱/۰۲	سواد مکانی قرآنی
نرمال	بالای ۳۰	۰/۰۰۳	۰/۱۰	۰/۳۰	۱/۲۵	۰/۱۵	-۰/۷۶	تاریخ
نرمال	بالای ۳۰	۰/۰۱۴	۰/۰۹	۰/۳۰	۱/۰۵	۰/۱۵	+۰/۷۲	جغرافیا
نرمال	بالای ۳۰	۰/۰۱۰	۰/۱۳	۰/۳۰	۰/۹۸	۰/۱۵	-۰/۸۵	جامعه‌شناسی

با انجام محاسبات لازم، میزان همبستگی بین متغیر ملاک سواد مکان قرآنی با متغیرهای پیش‌بین نمرات تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیا به ترتیب مقادیر ۰/۷۱۳، ۰/۶۱۵ و ۰/۴۷۶ به دست آمد که رابطه مثبت و معناداری را نشان داد. براین اساس، مشاهده شد که به ترتیب بیشترین و کم‌ترین همبستگی بین سواد مکان قرآنی و دروس تاریخ و جامعه‌شناسی وجود دارد (جدول ۴).

جدول ۴. همبستگی مربوط به متغیر مکان‌های قرآنی و متغیرهای پیش بین

متغیر	(۱)	(۲)	(۳)	(۴)
(۱) سواد مکانی قرآنی	۱	-	-	-
(۲) تاریخ	۰/۷۱**	۱	-	-
(۳) جغرافیا	۰/۶۲**	۰/۸۱**	۱	-
(۴) جامعه‌شناسی	۰/۴۸**	۰/۵۲**	۰/۳۵**	۱

جهت بررسی سؤال چهارم تحقیق که بخشی از سواد مکان قرآنی دانشجو معلمان بر اساس نمرات حاصل از دروس تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیا دوره دبیرستان آن‌ها قابل تبیین است، از روش تحلیل رگرسیون استفاده شد. با توجه به داده‌های جدول ۵، میزان تبیین متغیر سواد مکان - قرآنی بر اساس نمرات ذکر شده برابر با ۴۶/۶ درصد تعیین شد. در این رابطه، آماره دوربین واتسون بین ۱/۵ تا ۲/۵ به دست آمد که نشان می‌داد شرط عدم وجود هم‌خطی برقرار است. همچنین بر اساس نتایج جدول ۶، سطح معناداری آزمون تحلیل واریانس نیز نشان داد که رگرسیون معنادار بوده و خط رگرسیون به‌خوبی بر داده‌ها برازش شده است.

جدول ۵. تحلیل رگرسیون نمرات متغیر ملاک سواد مکان قرآنی بر اساس نمرات متغیرهای پیش بین

مدل	R	R ^۲	R ^۲	خطای استاندارد برآورد	آماره دوربین واتسون
۳	۰/۶۸۱	۰/۴۶۶	۰/۴۷۲	۶/۶۱۳۵۹	۱/۸۹۱

جدول ۶. آزمون تحلیل واریانس برای معناداری مدل در فرضیه اصلی

مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	F	سطح معناداری
۸۱۰۵/۰۷	۲	۴۴۰۲/۵۴	۷۵/۰۹	۰/۰۰۲
۱۱۰۲۲/۳۷	۱۸۸	۸۵/۶۳		
۱۹۸۲۷/۴۴	۱۹۰			

همان‌طور که در جدول ۷ مشاهده می‌شود متغیرهای دروس تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیا در سطح معناداری ۰/۰۵ قادر به پیش بینی سواد مکان قرآنی هستند. به عبارت دیگر نمرات دروس تاریخ (۰/۴۱)، جغرافیا (۰/۳۲) و جامعه‌شناسی (۰/۱۹) به ترتیب سهم یگانه‌ای را در تبیین متغیر سواد مکان قرآنی دارند؛ وقتی واریانس تبیین شده به وسیله همه متغیرهای دیگر کنترل شده باشد.

جدول ۷. پیش‌بینی متغیر سواد مکان قرآنی براساس متغیرهای پیش‌بین

sig	آماره t	ضرایب استاندارد (Beta)	خطای استاندارد	ضرایب غیراستاندارد (B)	
۰/۴۸	۷۳/۰	---	۰/۳/۴	۹۳/۲	ثابت
۰/۰۰۱	۸/۲۲	۰/۴۱	۰/۰۳	۰/۲۳	تاریخ
۰/۰۰۱	۶/۵۴	۰/۳۲	۰/۰۴	۰/۲۳	جغرافیا
۰/۰۰۱	۳/۴۳	۰/۱۹	۰/۰۷	۰/۲۳	جامعه‌شناسی

با مروری بر محتوای کتاب‌های تاریخ، جغرافیا و علوم اجتماعی دبیرستان مشخص شد که عمده مطالب ارائه شده در آن‌ها مربوط به زمان ظهور اسلام در شبه‌جزیره عربستان و چند قرن اولیه پس از آن است؛ بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که به دلیل تمرکز کتاب‌های درسی بر این دوره زمانی، بیشتر سواد مکان قرآنی دانشجومعلمان نیز در همین محدوده شکل گرفته است.

بحث و نتیجه‌گیری

دانشگاه فرهنگیان به‌عنوان متولی تربیت معلم وظیفه دارد تا معلمانی در تراز سند تحول آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی پرورش دهد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰). برای این کار لازم است که با انجام یک سلسله آزمون، سطح سواد دانشجومعلمان ورودی در حوزه‌های مختلف برنامه درسی ملی سنجیده شده و پس از یافتن کاستی‌ها، برای رفع آن تدابیری اندیشیده شده و در طی مدت تحصیل به کار گرفته شود، تا معلمانی توانمند تربیت شده و وارد آموزش و پرورش شوند. بدیهی است که در این بین، سواد قرآنی از مهم‌ترین موضوعاتی است که

باید مورد توجه و تأمل قرار گیرد (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱). سواد قرآنی دارای مؤلفه‌های مختلفی مانند توانایی روخوانی و روان‌خوانی، درک معانی، تدبیر و فهم و انس با آن می‌شود که یادگیری حد پایه‌ای از آن برای همه معلمان الزامی است (وکیل، ۱۳۸۹). از آنجایی که سواد قرآنی با زیرحوزه‌های مطالعات اجتماعی (تاریخ، جغرافیا و علوم اجتماعی) پیوند عمیقی دارد و درک و فهم آیات قرآن منوط به داشتن حد پایه‌ای از این علوم است، در چنین شرایطی انتظارات ویژه‌ای از دانشجومعلمانی رشته‌های آموزش تاریخ، آموزش جغرافیا و آموزش علوم اجتماعی دانشگاه فرهنگیان مطرح است؛ چرا که این معلمان در آینده که به تدریس این دروس در مدارس مشغول خواهند شد، باید بتوانند پاسخگوی سؤالات و ابهامات دانش‌آموزان در موضوعات بین‌رشته‌ای قرآنی و تاریخی، جغرافیایی و جامعه‌شناسی باشند.

بر مبنای سؤال اول این پژوهش به ارزیابی سواد مکان قرآنی دانشجومعلمانی رشته‌های آموزش تاریخ، آموزش جغرافیا و آموزش علوم اجتماعی ورودی به دانشگاه فرهنگیان پرداخته و مشخص شد که میانگین سواد مکان قرآنی دانشجومعلمانی در حیطه شناختی ۶۱/۲ درصد، در حیطه مهارتی ۵۶/۲ درصد، در حیطه نگرشی ۷۳/۷ درصد و در مجموع ۶۱/۱ درصد است که در حد مطلوبی قرار دارد. نتایج این یافته با مطالعه صورت گرفته توسط فیضی و رئوفی (۱۳۹۵) در بررسی سواد قرآنی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی تبریز دریافتند که سطح سواد قرآنی بیش از ۸۰ درصد دانشجویان در حد قابل قبول دانسته بود، همخوانی دارد.

تأملی بر دامنه اطلاعات مکان قرآنی دانشجومعلمانی در مورد مکان‌های مختلف نیز نشان‌دهنده آن است که عمده سواد قرآنی آن‌ها بر محدوده مکه و اطراف آن به‌عنوان مرکز جهان اسلام متمرکز بوده و با فاصله گرفتن از این محدوده، به نحو چشم‌گیری کاهش می‌یابد. به عبارت دیگر می‌توان گفت که سطح سواد دانشجومعلمانی در مورد تمدن‌های باستانی کمتر از حد انتظار است و این موضوع باعث می‌شود که آن‌چنان که باید از درک و فهم آن دسته از مفاهیم آیات قرآنی که اشاره به تمدن‌های قبل از اسلام دارند، بهره‌مند نشوند.

میزان همبستگی بین متغیر ملاک سواد مکان قرآنی دانشجومعلمانی جدیدالورود با متغیرهای

پیش‌بین نمرات تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیای دوره دبیرستان آن‌ها نیز نشان داد که نمرات سواد مکان قرآنی با نمرات دروس تاریخ دوره دبیرستان بیشترین همبستگی را دارد. در تحلیل رگرسیون نیز مشخص شد که متغیرهای نمرات دروس تاریخ، جامعه‌شناسی و جغرافیا در سطح معناداری قادر به پیش‌بینی سواد مکان قرآنی دانشجومعلم‌ان هستند. به عبارت دیگر نمرات دروس تاریخ، جغرافیا و جامعه‌شناسی به ترتیب سهم یگانه‌ای را در تبیین متغیر سواد مکان قرآنی دانشجومعلم‌ان داشته‌اند. نقش پررنگ به دست آمده برای کتاب‌های تاریخ در این زمینه، با نتایج به دست آمده از مطالعه ادیب‌منش و همکاران (۱۳۹۴) در تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه که بیان کرده‌اند که این کتاب‌ها در شکل‌دهی و انتقال مفاهیم هویت دینی و مذهبی سهم زیادی داشته‌اند، همخوانی دارد. پس از درس تاریخ، نمرات دروس جغرافیا نیز همبستگی به نسبت خوبی با نتایج حاصل از این مطالعه دارند که این موضوع نیز با تحلیل محتوای صورت گرفته توسط عبدالنژاد (۱۳۷۹) در مورد تأکید کتاب‌های جغرافیای دوره دبیرستان بر شناخت جغرافیای فرهنگ‌ها و تمدن‌های گذشته همخوانی دارد. هرچند همبستگی به دست آمده بین نتایج این تحقیق و نمرات درس جامعه‌شناسی دوره دبیرستان نسبت به دروس تاریخ و جغرافیا کم‌تر است، اما در این کتاب‌ها نیز به موضوعات مکان قرآنی توجه شده است؛ مثلاً در کتاب جامعه‌شناسی فصلی با عنوان «فرهنگ جهانی» و با محوریت معرفی فرهنگ و اماکن اسلامی تدوین شده است.

با در نظر گرفتن جمع‌بندی انجام شده، پیشنهاد می‌شود که با برگزاری یک دوره آموزشی تکمیلی، آموزش‌های لازم در مورد تمدن‌های ماقبل از اسلام و ارتباط آن‌ها با شکل‌گیری تمدن اسلامی به دانشجومعلم‌ان داده شده و ابهامات آن‌ها در مورد آن دسته از آیات قرآنی که اشاره به روند شکل‌گیری و اضمحلال این تمدن‌ها دارند، برطرف شود. بی تردید در مطالعه تمدن‌های باستانی حکمت‌هایی وجود دارد که خداوند متعال در آیه ۱۳۷ سوره آل عمران مردم را به مطالعه آن‌ها فراخوانده است: *قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ* (پیش از شما مللی بودند و رفتند، پس در اطراف زمین گردش کنید تا ببینید چگونه تکذیب‌کنندگان هلاک شدند). این آموزش‌ها باید بر محور استفاده از عکس‌ها، فیلم‌ها، نقشه‌ها و

قابلیت‌های فضای مجازی و استناد به مطالعات جغرافیایی، تاریخی و جامعه‌شناسی و شواهد باستان‌شناسی صورت گیرد تا نتیجه مطلوب حاصل آید؛ زیرا مطالعات اله‌کرمی و همکاران (۱۳۹۶) نشان داد که آن گروه از فراگیران که برای آموزش سواد قرآنی آن‌ها از روش چندرسانه‌های تعاملی استفاده شده بود در درک معانی و تدبر قرآن عملکرد بهتری داشته‌اند.

تشکر و سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با شماره قرارداد ۳۰۰/۵۵۶/۱/۵۰۵۰/۵ مورخ ۱۴۰۰/۱۲/۵ دانشگاه فرهنگیان استان البرز است. نویسنده مقاله بر خود لازم می‌داند مراتب تشکر صمیمانه خود را از مسئولان، استادان و دانشجو معلمان عزیزی که در انجام این پژوهش همکاری کردند، اعلام نماید.

منابع

ادیب منش، مرزبان؛ پروانه، فرهاد (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ مقطع متوسطه از منظر ترسیم هویت دینی از سال ۵۸ تا ۹۲ ه.ش. پژوهش‌های برنامه درسی، ۵ (۲)، ۹۷-۱۲۰.

اشرفی، عباس (۱۳۸۰). اهداف قصص قرآنی، پژوهش‌های قرآنی، ۷ (۲۵)، ۲۵۳-۳۴۴.
 باقرزاده فلاح، علی؛ احمدیان؛ محمدعلی؛ دلبری، شهربانو؛ اسدیگی، اردشیر (۱۳۷۹). اهمیت توجه به جغرافیا در تحلیل رویدادهای تاریخی قرآن کریم؛ مطالعه موردی: موقعیت جغرافیایی مدین شعیب. تاریخ و فرهنگ، ۵۰ (۲)، ۸۵-۹۸.
 بختیاری، محمدعزیز (۱۳۸۱). درآمدی بر مفاهیم اجتماعی در قرآن کریم. مطالعات راهبردی زنان، ۳ (۲)، ۱۲-۲۳.

بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۹۳). باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن، چاپ هفتم. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

پروین، جلیل؛ مهدوی راد، محمد علی؛ شجاعی، فریبا (۱۳۹۷). تحلیل تطبیقی طوفان نوح در تورات و قرآن، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ۷ (۱)، ۷۴-۵۹.

- حری، ابوالفضل (۱۳۸۸). مؤلفه‌های زمان و مکان روایی در قصص قرآنی. *ادب پژوهی*، ۷، ۱۲۵-۱۴۱.
- حسین‌بر، اشرف؛ مدرس، محمد؛ سپاهیان، عبدالملک (۱۳۹۲). جایگاه سواد قرآنی دانش آموزان در سند تحول بنیادین و برنامه درسی ملی، همایش ملی تغییر برنامه درسی دوره های تحصیلی آموزش و پرورش، بیرجند.
- رمضانی، فاطمه (۱۳۸۵). راهنمای برنامه ی درسی قرآن و آموزش آن، رشد آموزش قرآن، ۱۴، ۱۷-۱۰.
- زمانی، جواد (۱۳۸۵). پالئونولوژی دست توانای جغرافیا (قرآن و علوم)، چشم‌انداز جغرافیایی، (۲)۱، ۶۷-۷۸.
- سهرابی، حیدر؛ محمدرضایی، علی؛ عمادی، محسن (۱۳۹۵). میزان اثر بخشی طرح سراسری حفظ قرآن کریم در ارتقای سواد قرآنی کارکنان ناجا، بصیرت و تربیت اسلامی، ۱۳(۳۹)، ۱۳۳-۱۵۶.
- شایان، سیاوش (۱۳۸۵). نظرخواهی موسسه گالوپ درباره میزان اطلاعات مردم از دانش جغرافیا. *رشد جغرافیا*، (۳)۵، ۴۶-۵۰.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). *سند تحول در آموزش و پرورش*. تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۱). *برنامه درسی ملی*. تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- شوقی، ابوالخلیل (۱۳۸۸). *متن کامل اطلس قرآنی*، ترجمه محمد کرمانی. مشهد: به نشر.
- طباطبایی امین، طاهره سادات؛ احمدیان، محمدعلی (۱۳۹۱). جغرافیای تاریخی مصر در قرآن کریم و عهد عتیق. *قرآن شناخت*، (۱)۵، ۱۰۱-۱۲۴.
- طباطبایی امین، طاهره سادات؛ افسر دین، حسین (۱۳۹۳). جایگاه مطالعات جغرافیایی در آراء تفسیری علامه طباطبائی، *سراج منیر*، (۱۶)۵، ۳۵-۳۵-۶۶.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان*، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، دوره ۲۰ جلدی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- عبدل نژاد، محمدعلی (۱۳۸۹). اهداف آموزش و پرورش، اهداف جغرافیا و تحلیل محتوای کتاب درسی جغرافیا. *رشد آموزش جغرافیا*، (۱)۲۵، ۵-۹.

- فتحی فوزی، عبدالمطی (۱۴۲۷). سلسله قصص الاماکن التي ذکرت فی القرآن الکریم للاطفال. القاهرة: دارالتوزیع و النشر الاسلامیه.
- فلاحیان، ناهید؛ آرام، محمدباقر؛ نادری، مریم؛ احمدی، آمنه. (۱۳۹۱). روش آموزش مطالعات اجتماعی. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- فیضی، محمود؛ رئوفی، محمد باقر (۱۳۹۵) بررسی موانع و عوامل مؤثر بر سواد قرآنی دانشجویان. تصویر سلامت، ۷(۳)، ۵۳-۶۰.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نور، (دوره ۱۰ جلدی). تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن. قرآن کریم.
- کامل، عبدالعزیز (۱۳۸۱). درآمدی بر جغرافیای قصص قرآن. بینات، ۹(۳)، ۲۴-۴۵.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۹). منطق فهم قرآن، قبسات، ۵(۱۸)، ۲۷-۳۵.
- وکیل، مسعود (۱۳۸۳). سواد قرآنی. رشد آموزش قرآن، ۲(۶)، ۳-۸.
- اله‌کریمی، آزاد؛ امیری، عسگر؛ طوفانی‌نژاد، احسان (۱۳۹۶). چند رسانه‌ای تعاملی، سواد قرآنی و انگیزش تحصیلی. فناوری آموزش و یادگیری، ۳(۱۲)، ۲۷-۴۶.
- یوسفی، آذیتا؛ فروزش، زهرا؛ کارآزما، ندا (۱۴۰۰). راهکارهایی جهت ارتقاء سواد قرآنی دانش‌آموزان پایه اول در فضای مجازی. اولین کنفرانس ملی مطالعات کاربردی در فرآیندهای تعلیم و تربیت، بندرعباس
- Dikmenli, Y. (2014). Geographic Literacy Perception Scale (GLPS) validity and reliability study. *Mevlana International Journal of Education*, 4(1), 1-15. DOI:10.13054/mije.13.43.4.1
- National Geographic of USA.(2002). *Reper 2002 Global Literacy Survy*, National Geographic Education Foundation.
- Wachlin, M. (2004). *Bible Literacy Report: What Do American Teens Need to Know and What Do They Know?* BLP Publishing.